

Wojciech Jaworski
(*Sosnowiec*)

Legalne organizacje społeczne w powiecie piotrkowskim* do 1914 roku

Do połowy XIX wieku życie społeczne w miastach, osadach i wsiach w Królestwie Polskim koncentrowało się wokół parafii kościołów chrześcijańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale także dobroczynne, oświatowe i kulturalne. Tylko rzemieślnicy należeli tradycyjnie do cechów, które obok funkcji organu samorządu zawodowego, wypełniały cele samopomocowe, charytatywne, towarzyskie i kulturalne. Zostały one pominięte. Jedynie w Warszawie, niektórych miastach gubernialnych i powiatowych oraz miastach Łódzkiego Okręgu Przemysłowego powstały w pierwszej połowie XIX wieku towarzystwa dobroczynne i lekarskie, resursy oraz stowarzyszenia strzeleckie¹.

Ukazy o uwłaszczeniu chłopów z 1864 roku zakończyły w Królestwie Kongresowym proces uzyskiwania przez nich pełni praw i stali się podmiotem życia społecznego obok innych warstw. Ogólny wzrost liczby ludności oraz stałe podnoszenie się poziomu jej dochodów i wykształcenia spowodowało w drugiej połowie XIX wieku upadek podstawowych struktur kościołów i związków wyznaniowych jako głównych ośrodków życia społecznego, szczególnie w osadach i miastach. Sprzyjał temu wolny, ale postępujący proces laicyzacji części ich mieszkańców. Zaczęło powstawać coraz więcej różnego typu organizacji społecznych, co było uwarunkowane także poszerzaniem się zasięgu społecznego zjawiska „czasu wolnego”, który wcześniej dostępny był głównie warstwom wyższym, a wówczas stopniowo obejmował warstwy średnie i następnie niższe. Ważną rolę odegrał szybki rozwój gospodarczy.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę

* Tekst pomija Piotrków Trybunalski. Działające w nim stowarzyszenia zostały ukazane w artykule: W. Jaworski, *Legalne organizacje społeczne w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1868–1914*, „Rocznik Łódzki” 2015, t. 63, s. 49–64.

¹ W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Sosnowiec 2006, s. 19–68.

ograniczania. Została wzmocniona w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881–1894). W pierwszym okresie panowania Mikołaja II (1894–1905) władze państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał stopniowo uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznych. Do początku panowania Mikołaja II statuty wzorcowe były rzadko wykorzystywane, a po 1896 roku zmieniono je w większości i wprowadzono nowe. Jednocześnie z prawa zatwierdzania poszczególnych typów organizacji społecznych rezygnowały urzędy centralne Cesarstwa Rosyjskiego na rzecz właściwych gubernatorów.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 października 1905 roku zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 roku ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń, z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu, co nadało jej osobowość prawną.

W wyniku reformy administracyjnej Królestwa Polskiego z 1867 roku ukształtował się nowy zasięg terytorialny powiatu piotrkowskiego, który przetrwał do okresu I wojny światowej. Pod względem społeczno-ekonomicznym miał charakter rolniczo-przemysłowy. W granicach powiatu, poza jego stolicą, nie istniała żadna miejscowość o statusie miasta, a dawne: Bełchatów, Grocholice (dzisiaj dzielnica Bełchatowa), Kamieńsk, Rozprza, Sulejów i Wolbórz przekształcono w 1870 roku w osady. Obok nich istniała osada handlowo-usługowa Gorzkowice, która na przełomie XV i XVI wieku była miastem. Osady były ośrodkami o lokalnym znaczeniu handlowym i rzemieślniczym. W Bełchatowie i Sulejowie działały większe zakłady przemysłowe. W wielu wsiach powiatu w drugiej połowie XIX wieku uruchomiono fabryki. Najlicniejszą warstwą społeczną wśród mieszkańców powiatu byli chłopcy. Znaczny udział posiadali także robotnicy rolni. Kupcy i rzemieślnicy koncentrowali się w mieście i osadach. Stosunkowo nieliczni byli właściciele ziemscy oraz robotnicy przemysłowi. Pod względem etniczno-narodowym wśród ludności powiatu piotrkowskiego dominowali Polacy. W osadach znaczny odsetek wśród mieszkańców stanowili Żydzi, którzy

w Rozprzy byli większością. W wielu miejscowościach istniały kolonie osadników niemieckich.

Podstawę źródłową do dziejów organizacji społecznych w powiecie piotrkowskim w drugiej połowie XIX wieku stanowią archiwalia proveniencji państwowej. W Archiwum Państwowym w Łodzi jest przechowywany zespół *Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny* (1867–1915), który początkowo pośredniczył w procesie rejestrowania i nadzorował działalność organizacji społecznych, a potem stopniowo gubernator je legalizował. W 1906 roku jego funkcje w zakresie organizacji społecznych przejął w większości powstały wówczas Piotrkowski Urząd Gubernialny do spraw Stowarzyszeń i Związków, który został włączony w skład zespołu *Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydialna* (1906–1915). Stan zachowania wymienionych zespołów gubernialnych jest dobry, co pozwala na w miarę pełne ukazanie tematu. Ich uzupełnieniem są zachowane zespoły: szczerkowo – *Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego* (1874–1917) przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, oraz dobrze – *Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń* (1906–1917) w Archiwum Państwowym w Warszawie. Pierwszy urząd pośredniczył w wymianie korespondencji między gubernatorami a urzędami centralnymi Cesarstwa Rosyjskiego, a także nadzorował działalność organizacji społecznych, szczególnie do 1905 roku. W drugim urzędzie legalizowano działalność stowarzyszeń z siedzibą w Warszawie, w tym o zasięgu ogólnokrajowym².

Tylko jedna organizacja społeczna działająca w powiecie piotrkowskim do wybuchu I wojny światowej była przedmiotem opracowania. Historię straży ogniowej w Bełchatowie przedstawił Jerzy Strachocki³.

Władze państwowe zdawały sobie sprawę z potrzeby powstania organizacji finansowych skupiających drobnych kupców i rzemieślników w Królestwie Kongresowym i służących im tanimi kredytami. Minister finansów 13/25 kwietnia 1896 roku zatwierdził statut wzorcowy towarzystw pożyczkowo-oszczędnościowych, który nadawał mu także prawo wyłączności ich legalizacji. Miały one gromadzić składki i wkłady członkowskie oraz udzielać niskoprocentowanych pożyczek, a w wyjątkowych wypadkach mogły udzielać drobnych zapomóg. Organami towarzystw były zebrania ogólne członków oraz pochodzące z wyborów zarząd i rada, która miała kompetencje kontrolne. General-gubernator warszawski 30 grudnia 1898 roku/11 stycznia 1899

² Źródła archiwalne zgromadzono w części z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914” realizowanego w latach 1999–2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 roku kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie.

³ J. Strachocki, *100-lecie Ochotniczej Straży Pożarnej w Bełchatowie*, Bełchatów 2001.

roku ograniczył możliwość zakładania towarzystw do miast i wielkich osad, a zabronił we wsiach⁴.

Rzemieślnicy i chłopci zamieszkujący w osadach doprowadzili do zalegalizowania Towarzystw Pożyczkowo-Oszczędnościowych w Bełchatowie 20 lutego/3 marca 1900 roku⁵ i Sulejowie 1/14 sierpnia 1903 roku⁶.

Nowy statut wzorcowy dla ochotniczych towarzystw pożarnych zatwierdził 12/24 grudnia 1898 roku minister spraw wewnętrznych. Prawo zatwierdzania statutów należało do właściwych gubernatorów. Straże mogły powstawać tylko w miastach i osadach. Wyróżniano cztery kategorie ich członków: ochotnicy, rzeczywiści, wspierający i honorowi. Ochotnicy nie wnosili składek członkowskich, a uczestniczyli czynnie w ćwiczeniach i gaszeniu pożarów. Członkowie rzeczywiści wpłacali roczne składki oraz mogli brać udział w szkoleniu i akcjach ratowniczych. Członkowie wspierający wnosili tylko sumy niższe od wysokości składek rocznych. Członkowie honorowi byli wybierani dożywotnio przez ogólne zebranie za szczególne zasługi dla towarzystwa. Prawa wyborcze posiadali tylko członkowie rzeczywiści i honorowi, a także mogli je otrzymać przedstawiciele ochotników i członków wspierających. Najważniejszym organem organizacji było ogólne zebranie członków posiadających prawa wyborcze. Przewodniczył mu prezydent miasta. Organem wykonawczym był wybieralny zarząd. Na jego czele stał prezes, a w skład wchodził także naczelnik straży i zarządca majątku towarzystwa. Członkiem stałym zarządu był prezydent miasta, burmistrz lub naczelnik gminy. Językiem oficjalnym towarzystwa był rosyjski, a polski miał charakter nieoficjalny⁷.

W końcu XIX wieku zainteresowanie działalnością straży ogniowych pojawiło się wśród mieszkańców osad. Mieszczanie polscy i żydowscy pod przywództwem lekarza, księdza katolickiego i ziemianina w 1899 roku rozpoczęli starania o utworzenie Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Bełchatowie, którego statut został zatwierdzony 19 września/2 października 1901 roku. W latach 1904–1905 skupiało od 67 do 73 członków. Prezesami jej zarządu byli lekarz Włodzimierz Rodziewicz (1901–1904), lekarz Władysław Rose (1904) i ks. Leon Zaremba (1905–1908)⁸.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn. 6512; *Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, seria II, wyd. S. Godlewski, t. 23, Warszawa 1896, s. 510–559.

⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁódź), Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny (RGP-Adm), sygn. 6203; APŁódź, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydialna (RGP-Prez), sygn. 294; J. Strachocki, *100-lecie...*, s. 21.

⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 6767; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294.

⁷ T. Olejnik, *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996, s. 225–237.

⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 2644, 3287, 3456, 3732; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294; J. Strachocki, *100-lecie...*, s. 5–17, 26–31.

W 1901 roku Polacy i Żydzi rozpoczęli starania o założenie Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Wolborzu. Jego statut został zatwierdzony 27 lutego/12 marca 1903 roku. Prezesami zarządu byli ziemianin Karl von Baggowuth (1903), ks. Bolesław Wróblewski (1907–1910) i ks. Witold Piotrkowski (1913)⁹. Identyczne zabiegi podjęli w 1900 roku Polacy i Żydzi w Sulejowie. Statut straży w osadzie zatwierdzono 4/17 października 1904 roku. Na czele jej zarządu stali ks. Antoni Grochowski (1905–1906) i ks. Stanisław Jackowski (1909)¹⁰.

Instytucje pożyczkowe założyli pracownicy najemni zatrudnieni w fabryce mebli giętych. Kasę Pożyczkowo-Oszczędnościową Urzędników Towarzystwa Akcyjnego „Wojciechów” we wsi Gomunice zarejestrował 26 lipca/8 sierpnia 1902 roku minister finansów¹¹, a Kasę Zapomogowo-Pożyczkową Pracowników Fabryki „Wojciechów” w Kamieńsku 25 października/7 listopada 1904 roku minister spraw wewnętrznych. Jej zmieniony statut zatwierdzono na podstawie tymczasowych przepisów 22 grudnia 1907 roku/4 stycznia 1908 roku. Druga z nich przerwała wkrótce działalność z powodu panującego kryzysu ekonomicznego¹².

Wybuch rewolucji w 1905 roku zaktywizował społecznie ludność powiatu piotrkowskiego, szczególnie chłopów i robotników. Obie warstwy charakteryzowała wcześniej pewna bierność.

Statut wzorcowy dla straży pożarnych z 1898 roku obowiązywał także w okresie liberalizacji. Organizacje zakładane w miastach i osadach pełniły bowiem funkcje publiczne o dużym znaczeniu. Można je było tworzyć w oparciu o niego także we wsiach. Od 1904 roku mieszczanie polscy i żydowscy starali się o zarejestrowanie Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Kamieńsku, które nastąpiło 24 sierpnia/6 września 1907 roku. W latach 1907–1913 skupiało ono od 40 do 65 członków. Prezesami zarządu byli Antoni Jurgowski (1907), ziemianin Jan Zaremba (1908) i Jan Marianowski (1910–1913)¹³. Ochotnicze Towarzystwo Pożarne we wsi Zalesie zalegalizowano 4/17 maja 1912 roku¹⁴. W 1913 roku straże ogniowe powstały w Gorzkowicach i wsi Mierzyn¹⁵.

W oparciu o tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach drużyny ogniowe mogły powstawać w małych osadach i wsiach. Zrzeszały nielicz-

⁹ AGAD, KGGW, sygn. 1813, 2803; APLódź, RGP-Adm, sygn. 2963, 3635, 3732, 4013, 4246; APLódź, RGP-Prez, sygn. 294.

¹⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2228, 2803; APLódź, RGP-Adm, sygn. 2811, 3534, 3635, 3865; APLódź, RGP-Prez, sygn. 294.

¹¹ *Zbiór praw guberni Królestwa Polskiego za wiek XX*, wyd. S. Godlewski, t. 4, Warszawa 1904, s. 45.

¹² APLódź, RGP-Prez, sygn. 557.

¹³ APLódź, RGP-Adm, sygn. 3690, 3732, 4013, 4246.

¹⁴ APLódź, RGP-Adm, sygn. 4162.

¹⁵ APLódź, RGP-Adm, sygn. 4246.

nych członków i były słabo wyposażone w sprzęt strażacki. Z inicjatywy księdza katolickiego doprowadzono do zalegalizowania Parafialnej Drużyny Pożarnej w Rozprzy 22 grudnia 1906 roku/4 stycznia 1907 roku. Jej pierwszym prezesem był właściciel ziemski Feliks Trepka¹⁶. Drużynę Pożarną we wsi Bogdanów zarejestrowano 19 listopada/2 grudnia 1907 roku dzięki staraniom ziemianina. W 1911 roku na czele zarządu stał ks. Wacław Boratyński¹⁷. Statut Katolickiej Parafialnej Drużyny Pożarnej we wsi Milejów zatwierdzono 4/17 czerwca 1907 roku¹⁸, a Ochotniczej Drużyny Pożarnej we wsi Srock 23 lutego/7 marca 1912 roku, której inicjatorem powstania był ksiądz katolicki¹⁹.

Celem spółdzielni spożywców było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości towary spożywcze i podstawowego użytku po umiarkowanych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków. Świadomość władz o wzroście zainteresowania społecznego zakładaniem stowarzyszeń spożywców spowodowała zatwierdzenie przez ministra spraw wewnętrznych 13/25 maja 1897 roku ich statutu wzorcowego dla Cesarstwa Rosyjskiego. Organami spółdzielni były zebranie ogólne członków oraz pochodzące z wyborów zarząd i komisja rewizyjna. Prawo legalizacji minister pozostawił jednak w swojej gestii, a 28 lutego/12 marca 1898 roku rozciągnął obowiązywanie statutu na Królestwo Polskie. Wobec zwiększającej się liczby podań 5/18 maja 1904 roku minister przekazał prawo zatwierdzania statutów tego rodzaju spółdzielni właściwym gubernatorom²⁰.

Z inicjatywy mieszczan polskich posiadających działki gruntów ornych zarejestrowano w Grocholicach 23 sierpnia/5 września 1908 roku Stowarzyszenie Spożywców „Nadzieja”²¹ oraz w Sulejowie 3/16 sierpnia 1912 roku „Jedność”²² i 3/16 kwietnia 1913 roku „Jutrzenka”²³. Jednak spółdzielnia grocholiccka w lutym 1909 roku zaprzestała działalności. Stowarzyszenie Spożywców „Jutrzenka” Urzędników Kolejowych Stacji Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej w Kamieńsku zostało zalegalizowane 4/17 września 1911 roku²⁴. Prawdopodobnie nie powiodła się próba powołania spółdzielni w Belchatowie w 1913 roku²⁵.

¹⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Adm, sygn. 3635; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 351.

¹⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 529.

¹⁸ AGAD, KGGW, sygn. 6842; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 463.

¹⁹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 978.

²⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2117.

²¹ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7895.

²² APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8541.

²³ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8626.

²⁴ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8378.

²⁵ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8732.

Pracownicy fabryki, przy wsparciu jej zarządcy, doprowadzili do zatwierdzenia 11/24 grudnia 1906 roku Spółdzielni Spożywców „Snop” przy Fabryce Mebli Giętych „Wojciechów” w kolonii Wojciechów koło Gomunic²⁶.

Chłopi polscy byli założycielami Stowarzyszeń Spożywców we wsiach: Łuszczanowice „Oszczędność” zarejestrowanej 13/26 lutego 1908 roku²⁷, Gomułin 3/16 marca 1908 roku²⁸, Bogdanów „Zjednoczenie” 6/19 marca 1908 roku²⁹, Milejów „Snop” 30 stycznia/12 lutego 1909 roku³⁰, Żarnowica Duża „Zgoda” 30 września/13 października 1911 roku³¹ oraz Dębina „Jedność” 31 marca/13 kwietnia 1913 roku³². Starania włościan w Bogdanowie zostały wsparte przez ziemian. Właściciele i dzierżawcy majątków ziemskich oraz chłopi wyznania ewangelickiego z pastorem, a także urzędnicy gminni byli założycielami spółdzielni „Ekonomia” we wsi Kleszczów, której statut zatwierdzono 10/23 października 1908 roku. Byli to w większości osadnicy niemieccy³³.

Przeżywające kryzys rolnictwo skłaniało chłopów i ziemian do zakładania lokalnych organizacji. Zawierano umowy notarialne tworzące rolnicze spółki udziałowe. Dopiero tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach stały się podstawą rejestracji kółek rolniczych w formie przyjęcia do wiadomości ich powstania przez władze lub zatwierdzenia statutu, co nadawało im osobowość prawną. Miały one: pomagać w kupowaniu kwalifikowanych nasion i środków produkcji oraz sprzedaży plodów rolnych, prowadzić działania oświatowe (odczyty, pogadanki, wycieczki), zakładać po uzyskaniu dodatkowej zgody sklepy, biblioteki i czytelnie. Ich organami były zebranie członków, zarząd i komisja rewizyjna. W większości przypadków zainteresowani wykorzystywali drukowane projekty statutów aprobowane przez władze.

Osoby posiadające działki gruntów ornych stanowili większość wśród mieszkańców osad. Doprowadzili do zalegalizowania kółek rolniczych w: Sulejowie 2/15 lipca 1906 roku³⁴, Rozprzy 11/24 września 1906 roku³⁵, Bełchatowie 12/25 września 1906 roku³⁶, Gorzkowicach 4/17 października 1907 roku i 8/21 sierpnia 1911 roku³⁷, Kamieńsku 27 października/10 listopada

²⁶ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7546.

²⁷ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7758.

²⁸ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7772.

²⁹ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7776.

³⁰ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7957.

³¹ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8441.

³² APŁódź, RGP-Adm, sygn. 8576.

³³ APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7867.

³⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2719, 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 304.

³⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 324.

³⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 305; J. Strachocki, *100-lecie...*, s. 25.

³⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305, 929.

1906 roku³⁸, Wolborzu 27 października/10 listopada 1906 roku i 1/14 sierpnia 1911 roku³⁹ oraz Grocholicach 15/28 marca 1907 roku⁴⁰. Podwójne rejestracje w Gorzkowicach i Wolborzu wynikały prawdopodobnie z upadku wcześniej powstałych organizacji. Zabiegi mieszczan w Gorzkowicach, Grocholicach i Rozprzy zostały wsparte przez ziemian, w Bełchatowie i Kamieńsku przez księży, a Sulejowie i Wolborzu – duchownych i właścicieli majątków ziemskich. Na czele zarządu kółka w Bełchatowie stał Stanisław Pieniążek (1906), w Rozprzy – ziemianin Feliks Zakrzewski (1906), w Sulejowie – ziemianin Kazimierz Budzyński (1906).

Chłopi byli założycielami Kółek Rolniczych we wsiach: Bogdanów „Parafialne” 23 czerwca/6 lipca 1906 roku i 28 kwietnia/11 maja 1907 roku⁴¹, Sulmierzyce 2/15 sierpnia 1906 roku⁴², Wola Mikorska 8/21 sierpnia 1906 roku⁴³, Parzno 9/22 sierpnia 1906 roku⁴⁴, Mierzyn „Parafialne” 19 września/2 października 1906 roku⁴⁵, Rokszycy 8/21 października 1906 roku⁴⁶, Družbice pod nazwą „Zgoda” 24 listopada/7 grudnia 1906 roku i 12/25 listopada 1907 roku⁴⁷, Krzepczów 24 listopada/7 grudnia 1906 roku⁴⁸, Bęczkowice 18/31 stycznia 1907 roku⁴⁹, Kociszew 8/21 lutego 1907 roku i 13/26 stycznia 1913 roku⁵⁰, Milejów 26 lutego/11 marca 1907 roku⁵¹, Ręczno 16/29 maja 1907 roku⁵², Sroć 4/17 czerwca 1907 roku⁵³, Łobudzice 14/27 lipca 1907 roku⁵⁴, Witów 23 marca/5 kwietnia 1909 roku⁵⁵, Golesze 6/19 lipca 1909 roku⁵⁶, Łękińsko 17/30 września 1909 roku⁵⁷, Żarnowica Duża 9/22 lipca 1912 roku⁵⁸, Ogrodzona 13/26 stycznia 1913 roku⁵⁹, Gomulin 8/21 maja 1913 roku⁶⁰, Wad-

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 305.

³⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305, 939.

⁴⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 416.

⁴¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 6676; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305, 436.

⁴² AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305.

⁴³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305.

⁴⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁴⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 305.

⁴⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294.

⁴⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 6676; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305, 539.

⁴⁸ AGAD, KGGW, sygn. 2806; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305.

⁴⁹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 386.

⁵⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376, 1090.

⁵¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 401.

⁵² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 452.

⁵³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 305, 461.

⁵⁴ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 496.

⁵⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 693.

⁵⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 723.

⁵⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 739.

⁵⁸ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1010.

⁵⁹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1042.

lew 16/29 sierpnia 1913 roku⁶¹ oraz Reczków 2/15 grudnia 1913 roku⁶². Podwójna rejestracja kółek w Bogdanowie i Drużbicach wynikała z faktu, że najpierw przyjęto powstanie organizacji do wiadomości, a potem zatwierdzono statut. W Kociszewie prawdopodobnie pierwsze kółko zaprzestało działalności. Przy staraniu o utworzenie stowarzyszeń w: Bogdanowie, Goleszach, Milejowie, Ogrodzonej, Srocku i Żarnowicy Dużej chłopów wsparli właściciele majątków; w Kociszewie, Krzepczowie i Sulmierzycach – księża; a w Drużbicach, Łękińsku i Ręcznie – księża i ziemianie. Prezesem zarządu w Bogdanowie był ziemianin Stanisław Łazariew (1906), Drużbicach – Józef Kłembowski (1911), Kociszewie – chłop Teofil Wejman (1913), Łobudzicach – ks. Krzysztof Anton (1907), Ręcznie – Stanisław Strzelecki (1907), Srocku – ziemianin Wieńczysław Kamiński (1909). Wysokim prestiżem wśród chłopów cieszyli się właściciele ziemscy i księża. Członkowie prawdopodobnie liczyli także na ewentualną pomoc materialną dla kółka ze strony zamożnego prezesa. Wymienione kółka były zrzeszone w Centralnym Towarzystwie Rolniczym z siedzibą w Warszawie zdominowanym politycznie przez obóz konserwatywno-narodowy.

Nie powiodły się próby założenia kółek rolniczych we wsiach Podolin w 1906 roku⁶³ oraz Kuźnica w 1907 roku⁶⁴.

Postępowo-ludowe Towarzystwo Kółek Rolniczych im. Staszica w Warszawie tworzyło oddziały na obszarze całej Kongresówki. W powiecie piotrkowskim powstały we wsiach Milejów 26 września/9 października 1911 roku i Wola Kruszyńska 8/21 kwietnia 1912 roku⁶⁵.

Tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach umożliwiały legalizację organizacji zawodowych pracowników najemnych. Ich zadaniami było udzielanie pomocy materialnej członkom (kasy chorych, pogrzebowe oraz na czas bezrobocia), lekarskiej i prawnej, prowadzenie negocjacji między pracownikami a pracodawcami w sprawie warunków pracy i płacy, pośrednictwo pracy, a także tworzenie bibliotek i czytelni oraz szkół zawodowych. Były one pozbawione możliwości organizowania i prowadzenia akcji strajkowej.

Z inicjatywy narodowych demokratów powstało ogólnokrajowe Polskie Stowarzyszenie Zawodowe Cieśli, Stolarzy i Robotników Pokrewnych Zawodów w Warszawie. Jego oddział w Kamieńsku powołano do życia 31 stycznia/13 lutego 1908 roku. Jednak organizacja została wkrótce zdominowana przez socjalistów. Wobec dominowania w niej nastrojów rewolucyjnych generał-gubernator warszawski zamknął ją 20 września/3 październi-

⁶⁰ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1085.

⁶¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1113.

⁶² APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1148.

⁶³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 305.

⁶⁴ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 376.

⁶⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 443.

ka 1910 roku⁶⁶. Wpływy lewicowych socjalistów dominowały początkowo w konkurencyjnym ogólnokrajowym Stowarzyszeniu Robotników Obróbki Drewna w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie. Oddział w Kamieńsku założono 27 sierpnia/9 września 1907 roku. W końcu 1907 roku należało do niego 230 członków, ale później ich liczba malała. W związku z panującymi nastrojami rewolucyjnymi związek zawodowy został zamknięty 20 września/3 października 1910 roku⁶⁷.

Stowarzyszenie Zawodowe Robotników Przemysłu Włókienniczego „Jedność” w Łodzi było zdominowane politycznie przez endecję. Jego oddział w Bełchatowie założono 1/14 sierpnia 1907 roku. We wsi Moszczenica w latach 1907–1909 wśród robotników miejscowej fabryki bawełny prawdopodobnie była grupa jego członków. W następstwie wystąpień robotniczych zorganizowanych przez związek został zlikwidowany 9/22 stycznia 1910 roku⁶⁸.

Wybuch rewolucji w 1905 roku był między innymi przejawem masowej aktywizacji społeczno-politycznej robotników w Królestwie Polskim, którzy rozpoczęli tworzenie, a później w części legalizowanie związków zawodowych. Występowały w nich wpływy narodowych demokratów, socjalistów i socjaldemokratów. Spowodowało to chęć przeciwdziałania wpływowi politycznym oraz postępującej laicyzacji wśród najemnych pracowników fizycznych ze strony części duchowieństwa rzymskokatolickiego. W następstwie tych działań zalegalizowano Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich w Warszawie o zasięgu ogólnokrajowym. Jego celem było doskonalenie robotników pod względem religijno-moralnym, intelektualnym, materialnym i zawodowym, który miano osiągnąć przez tworzenie biur pracy, stowarzyszeń spożywczych oraz wzajemnej pomocy, kas pożyczkowo-oszczędnościowych, szkół, świetlic, bibliotek i czytelni. Podstawową strukturą organizacji były koła, na czele których stali zarząd i ksiądz patron. Założono je w Sulejowie 24 listopada/7 grudnia 1906 roku, Bełchatowie 8/21 lutego 1907 roku i wsi Moszczenica 12/25 listopada 1907 roku. Do powstania koła w Sulejowie przyczynił się ks. Jan Łabenda. Koła podlegały Komitetowi Okręgowemu w Piotrkowie. Brak wymiernych rezultatów działania i konkurencja ze strony związków zawodowych spowodowała w 1908 roku zahamowanie rozwoju, a od 1911 roku upadek stowarzyszenia⁶⁹.

Przemiany społeczno-ekonomiczne w drugiej połowie XIX wieku prowadziły do polaryzacji majątkowej ludności. Rozpad więzi rodzinnych wymuszał

⁶⁶ Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn. 59; J. Broda, *Dzieje ruchu zawodowego robotników drzewnych i pracowników leśnictwa w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1977, s. 149–150.

⁶⁷ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 516; APWar, WGUds.Stow, sygn. 423; J. Broda, *Dzieje...*, s. 118–135.

⁶⁸ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 318; S. Kowalewski, *Historia związków zawodowych robotników polskich w Królestwie Polskim do wybuchu wojny światowej*, Poznań 1932, s. 63.

⁶⁹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294, 392; A. Wóycicki, *Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce. Monografia społeczna*, Poznań 1921, s. 96–97.

tworzenie organizacji charytatywnych i pomocy wzajemnej. Z inicjatywy księży i mieszczan zalegalizowano 6/19 kwietnia 1913 roku Chrześcijańskie Towarzystwo Opieki nad Biednymi w Sulejowie⁷⁰. Polacy doprowadzili do zalegalizowania 2/15 grudnia 1913 roku Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej Rzemieślników i Handlarzy w Bełchatowie⁷¹. Bez powodzenia w latach 1906–1907 chciano powołać do życia kasę zapomogowo-pożyczkową urzędników Fabryki Mebli Giętych „Wojciechów” w Kamieńsku⁷².

Żony właścicieli ziemskich związane z Centralnym Towarzystwem Rolniczym i politycznie z endecją były założycielkami Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek w Warszawie działającego w całej Kongresówce. Stawiało ono sobie za cel uaktywnienie kobiet ze wszystkich warstw społecznych mieszkających na wsi w działalności oświatowej i wychowawczej oraz życiu społecznym i ekonomicznym. Jego oddziały powstały w Gorzkowicach 5/18 stycznia 1908 roku, Rozprze 29 stycznia/11 lutego 1913 roku, Wolborzu 4/17 stycznia 1914 roku i Bełchatowie 5/18 czerwca 1914 roku oraz wsiach: Woźniki 4/17 lutego 1911 roku, Majków 21 grudnia 1912 roku/3 stycznia 1913 roku, Łęki-Ręczno 17/30 stycznia 1913 roku, Żarnowica Duża 21 marca/3 kwietnia 1913 roku, Mierzyn 30 marca/12 kwietnia 1913 roku, Witów 21 czerwca/4 lipca 1913 roku i Drużbice 4/17 lipca 1913 roku Oddział w Gorzkowicach uległ samolikwidacji 6/19 kwietnia 1909 roku⁷³.

Liberalizacja umożliwiła tworzenie legalnych organizacji mających zakładać i prowadzić różne typy oraz rodzaje placówek oświatowych z uwagi na słabą sieć szkół rządowych i prywatnych. Szczególną wagę przywiązywano do szkół powszechnych i kursów dla analfabetów dorosłych, pragnąc w ten sposób nie tylko szerzyć oświatę elementarną, ale także kształtować świadomość narodową warstw niższych. Emanacją tajnej „Oświaty Ludowej” była zarejestrowana 29 maja/11 czerwca 1906 roku Polska Macierz Szkolna w Warszawie obejmująca działaniem całą Kongresówkę. Jej celem było zakładanie: przedszkoli, szkół elementarnych, średnich i wyższych, kursów dla analfabetów dorosłych, domów ludowych, szkół przedszkolanki oraz seminariów nauczycielskich. Początkowo stowarzyszenie miało charakter ponadpartyjny, skupiając narodowych demokratów, postępowych demokratów i socjalistów, ale wkrótce zdominowali ją endecy.

W zgromadzeniu ogólnym w Warszawie 4/17 kwietnia 1906 roku kształtującej się Polskiej Macierzy Szkolnej wzięli udział między innymi przedstawiciele z Bełchatowa. Pierwsze kółko w powiecie powstało w Sulejowie 19 lipca/1 sierpnia 1906 roku. Powstałemu komitetowi okręgowemu stowarzyszenia w Piotrkowie podlegały także koła w: Bełchatowie, Gorzkowicach,

⁷⁰ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1072.

⁷¹ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1149; J. Strachocki, *100-lecie...*, s. 25.

⁷² APŁódź, RGP-Adm, sygn. 7578.

⁷³ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 505; APWar, WGUds.Stow, sygn. 219.

Kamieńsku i Wolborzu oraz we wsiach Krzepczów i Ręczno. Upadek rewolucji umożliwił władzom państwowym likwidację organizacji działającej na rzecz wzmocnienia świadomości narodowej i dążeń niepodległościowych. Generał-gubernator warszawski 1/14 grudnia 1907 roku zawiesił działalność Macierzy z powodu stanu wojennego, a 1/14 marca 1908 roku zlikwidował ją, uzasadniając, że zorganizowała sieć szkół elementarnych i wkroczyła w kompetencje Ministerstwa Oświaty Ludowej⁷⁴.

W okresie liberalizacji nastąpił rozwój życia sportowego. Towarzystwo Gimnastyczne w Bełchatowie zalegalizowano 16/29 sierpnia 1913 roku z inicjatywy Polaków wykonujących wolne zawody, urzędników prywatnych, kupców i rzemieślników⁷⁵. Ziemianin i mieszczanie byli założycielami Towarzystwa Prawidłowego Myślistwa i Rybołówstwa w Sulejowie zarejestrowanego 10/23 czerwca 1910 roku. Jego prezesem wybrano Aleksandra Mikołajewskiego⁷⁶.

W powiecie piotrkowskim (bez Piotrkowa Trybunalskiego) w latach 1900–1913 powstały co najmniej 63 legalne organizacje społeczne różnych typów i 26 oddziałów towarzystw o zasięgu ogólnokrajowym. W okresie regulowania życia społecznego przez władze państwowe (1894–1906) powstało 7 stowarzyszeń, a w okresie liberalizacji (1906–1914) – 56 organizacji i 26 oddziałów. Wśród założonych organizacji samodzielnych najwięcej było kółek rolniczych (32), stowarzyszeń spożywców (12) i ochotniczych towarzystw pożarnych (11). Natomiast wśród filii organizacji o zasięgu ogólnokrajowym dominowały oddziały stowarzyszenia stawiającego przed sobą cele ogólne (11), towarzystwa oświatowe (7) i związków zawodowych (6). Pod względem społecznym początkowo największą aktywność przejawiali drobni kupcy i rzemieślnicy. Dopiero wybuch rewolucji w 1905 roku zaktywizował społecznie chłopów i robotników. Ważną rolę w zakładaniu i działalności organizacji odgrywali księża katolicy i ziemianie. Obok Polaków samodzielnie stowarzyszenie założyli tylko Niemcy (1). Obszarem współdziałania Polaków i Żydów były ochotnicze strażne ogniowe i towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowe. Mała aktywność wyznawców judaizmu w tworzeniu organizacji społecznych była następstwem prowadzenia działalności dobroczynnej, kulturalnej i oświatowej przez skupiające ich okręgi bożnicze. Władze zlikwidowały organizacje, które zagrażały interesom państwa. Były to związki zawodowe podejrzewane o zmierzanie do wywołania rewolucji oraz stowarzyszenie oświatowe o charakterze narodowym – Polska Macierz Szkolna. Wydaje się natomiast, że administracja państwowa sprzyjała tworzeniu organizacji dążących do rozwoju gospodarczego – kółek rolniczych, stowarzyszeń spożyw-

⁷⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 7208, 7209; APWar, WGUds.Stow, sygn. 4; APŁódź, RGP-Prez, sygn. 294; J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-letniej działalności 1905–1925*, Warszawa 1926, s. 6; J. Strachocki, *100-lecie...*, s. 25.

⁷⁵ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 1114.

⁷⁶ APŁódź, RGP-Prez, sygn. 818; APWar, WGUds.Stow, sygn. 973.

ców, towarzystw pożyczkowo-oszczędnościowych. Po początkowym entuzjazmie, wśród części członków większości organizacji pojawiała się apatia, która prowadziła niekiedy do samolikwidacji.

Abstract

Legal social organizations in Piotrkow district until 1914

In the Piotrkow district (without the city Piotrkow Trybunalski) in the years 1900–1913 was established at least 63 legitimate social organizations of various types and 26 branches nationwide associations. During regulate social life by state authorities (1894–1906) created 7 organizations, and in the period of liberalization (1906–1914) – 56 organizations and 26 branches. Among the established independent organizations were the farmers' associations (32), consumers' associations (12) and volunteer fire brigades (11). However, among the branches of national organizations dominated by subsidiaries of social associations (11), educational associations (7) and trade unions (6). In social terms initially the evinced the most active small merchants and craftsmen. It was not the revolution in 1905 activated the socially peasants and workers. An important role in the establishment and activities of the organization played by Catholic priests and landowners. Apart from the Poles, isolated associations funded only Germany (1). The area of cooperation between Poles and Jewes were volunteer fire brigades and companionship loan and savbings. State authorities closed down the branches of trade unions and educations associations, as threatening the interests of the Russian Empire.

Key words: social organizations, Kingdom of Poland, Piotrkow district

Słowa kluczowe: organizacje społeczne, Królestwo Polskie, powiat piotrkowski

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego, sygn. 2803, 6512, 1813, 2228, 6842, 2117, 2719, 7208, 7209.

Archiwum Państwowe w Warszawie, Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 4, 59, 423, 219, 973.

Archiwum Państwowe w Łodzi:

– Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny, sygn. 2644, 2963, 3287, 3456, 3732, 3635, 3732, 4013, 4246, 6203, 6767, 7546, 7758, 7867, 7772, 7776, 7957, 8378, 8732, 8441, 8576.

– Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydialna, sygn. 294, 305, 376, 443, 723, 739, 818, 1010, 1042, 1085, 1113, 1114, 1148.

Dokumenty opublikowane

- Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, seria II, wyd. S. Godlewski, t. 23, Warszawa 1896.
Zbiór praw guberni Królestwa Polskiego za wiek XX, wyd. S. Godlewski, t. 4, Warszawa 1904.

Opracowania

- Broda J., *Dzieje ruchu zawodowego robotników drzewnych i pracowników leśnictwa w Polsce do 1939 roku*, Warszawa 1977.
Jaworski W., *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Sosnowiec 2006.
Kowalewski S., *Historia związków zawodowych robotników polskich w Królestwie Polskim do wybuchu wojny światowej*, Poznań 1932.
Olejnik T., *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996.
Stemler J., *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905–1925*, Warszawa 1926.
Strachocki J., *100-lecie Ochotniczej Straży Pożarnej w Bełchatowie*, Bełchatów 2001.
Wóycicki A., *Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce. Monografia społeczna*, Poznań 1921.